

ATATÜRK'ÜN CENAZE TÖRENİNDE KATILAN ALMAN DELEGASYONU VE BARON VON NEURATH

Dirk TRÖNDLE*

Özet

Bilimsel sempozyumlar, resepsiyonlar ve anma etkinlikleri şeklinde, 29 Ekim 2023'te Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının tarihine kadar çok sayıda 100 yıllık yıldönümü kutlandı. Eskişehir, Uşak, Manisa ve İzmir gibi münferit şehirlerin kurtuluşundan 11 Ekim 1922'deki Mudanya mütarekesine ve Ekim 1923'te Ankara'nın başkent ilan edilmesine kadar. Modern Türk tarihinin merkezi bir mirası da Lozan Barış Antlaşması'nın 100. yılının anılmasıyla kutlandı. Artık resmi anmaların bir parçası olmasa da, 10 Kasım 2023'te 85'inci kez gerçekleşen Atatürk'ün ölüm yıldönümünün anma töreni de bu bağlamda daha az önemli değildi. Bu makale, ebedi lider Atatürk'ün ve mirasının anısına, 21 Kasım 1938 İstanbul ve Ankara'daki yas törenlerinin Alman yas heyetinin sade bakış açısıyla anlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk'ün yas seremonisi, Almanya-Türkiye İlişkiler, Baron von Neurath, Türkiye Cumhuriyet Tarihi, Diplomatik İlişkiler

* Dr., Tarihçi ve serbest yazar, Berlin.

THE GERMAN DELEGATION AND BARON VON NEURATH AT ATATÜRK'S FUNERAL

Abstract

Numerous 100 year anniversaries were celebrated in the form of scientific symposia, receptions and commemorative events until the central date of the proclamation of the Republic of Turkey on 29 October 2023. From the liberation of cities during the War of Independence and Liberation such as Eskişehir, Uşak, Manisa or İzmir to the armistice of Mudanya on 11 October 1922 and the proclamation of Ankara as the capital in October 1923. A central legacy of modern Turkish history was also celebrated with the commemoration of the 100th anniversary of the Lausanne Peace Treaty. No less important in this context was the commemoration of the 85th anniversary of Atatürk's death, which took place 10 November 2023. This article describes the mourning ceremonies on 21 November 1938, in memory of the eternal leader Atatürk and his legacy, from the unemotional an sober perspective of the German mourning delegation.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk's mourning ceremony, Germany-Turkey Relations, Baron von Neurath, History of the Turkish Republic, Diplomatic Relations

1. GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti ikinci yüzyılına girerken geçmiş döneme ait bazı gelişmelerin ve meydana gelen olayların hala gelecek nesillere rehberlik edebilecek ve ışık tutabilecek nitelikte olduğunu unutmamak gerekir. Özellikle günümüz dünyasının krizler ve savaşlarla dolu siyasi ortamında, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Cumhuriyet'in kurucu kadroları '*Yurtta sulh, cihanda sulh*' diyerek nasıl bir önemli öngörü ile Cumhuriyet'i kurdukları görülmektedir. Bu barış çağrısı Türkiye'nin 100 yıllık birikimin en önemli simgelerinden bir tanesini teşkil etmektedir. 100 yıllık Türkiye Cumhuriyeti kutlamalarının yanında 10 Kasım 2023'te Atatürk'ün vefatının 85. yıldönümü anmasından dolayı bu makale 10 Kasım 1938'den 26 Kasım 1938'e kadar Almanya resmi mercilerin Atatürk'ün ölümünü nasıl değerlendirdiklerini, özellikle resmi cenaze töreni ile ilgili hazırlıkları ve seyahat edecek olan heyetin hazırlanması ve heyet üyelerin İstanbul ve Ankara'daki kalış süreci ile ilgili bazı bilgileri sunmaktadır. Ankara'ya seyahat edecek olan 14 kişilik Alman heyetin başında Alman Reich'in eski Dışişleri Bakanı ve Şubat 1938'den itibaren Gizli Kabine Konseyi Başkanı ve Hitler'in özel temsilcisi olarak Freiherr (Baron) von Neurath bulunmaktaydı. Federal Almanya Dışişleri Bakanlığın Siyasal Arşivinde (PA AA) bulunan eski Reich Dışişleri Bakanı Freiherr von Neurath'ın adına bu seyahatle ilgili 70'den fazla belgeden oluşan el dosyası kullanılmaktadır. Belgeler yaklaşık 10 gün süren yolculuğun hakkında bilgi veriyor, ancak bazı hususların özellikle heyetin İstanbul ve Ankara'da kaldığı süreci ilgili karanlığı aydınlatamıyor veya Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın diğer dosyalarından takip edilemiyor henüz. Bu makalede kullanılan resimler '*Ebedi Şefimiz Atatürk'ün İstanbul ve Ankara'daki Cenaze Töreni Albümünden*' alıntıdır.

2. Alman İmparatorluğu ile Osman İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi, genellikle o zamana kadar çok canlı olan Alman-Osmanlı ilişkilerinde önemli ve derin bir kırılma anı olarak kabul edilmektedir. Sevr (Sèvres) ve Versay (Versailles) antlaşmalarıyla mağlup devletlerin birbirleriyle diplomatik ilişkiler kurmasını yasaklanmıştı ve Almanya ile Osmanlı-Türkiye arasındaki geleneksel olarak iyi olan ekonomik ve kültürel ilişkiler de galip güçlerin istekleri doğrultusunda askeri ilişkilerin yanında tamamen sona erdirilecekti. Bu isteğin en çarpıcı örneği, 19. yüzyılda büyüyen ve çoğu o zamanlar İstanbul'da yaşayan Almanca konuşan topluluk ve koloninin Birinci Dünya Harbiyle çoğunluğunun sınır

dışı edilmesidir.¹ Çeşitli kaynaklar 3.000 ila 4.000'ü sivil olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli cephelerinde Osmanlı ordusunda savaşmış olan yaklaşık 10.000 Alman askeri ve asker personelinden bahsedilmektedir.² Alman tarihçi Mangold-Will etkileyici bir şekilde monografisinde gösterdiği gibi, müttefik galipler tarafından diplomatik ilişkilerin kesilmek istenmesine rağmen 1918-1923 yılları arasında ikili ilişkilerde hiçbir şekilde tam bir duraklama yaşanmamıştır. Almanya'da daha önce eğitim ve öğrenim görmüş Osmanlı/Türk uzmanlar aracılığıyla gayri resmi ve çok geniş kapsamlı ilişki ağları var olmaya devam etti; bunların pek çoğu savaştan sonra Alman modernleşme ve kalkınma sürecini bir rol model olarak gördüler.³ Almanya'da '*Asyalı Savaşçılar Birliği*' (Bund der Asienkämpfer) adı altında, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda savaşmış olan Alman gaziler, birçok konunun yanı sıra, Türkiye ile resmi ilişkiler düzeyinin altında derin ilişkiler sürdürdüler. Silah kardeşliği miti bu ittifakın puslu havasında ortaya çıktı ve geliştirilmeye devam etti. Jön Türk hükümetinin önde gelen isimleri ve Ermeni olayları başlıca sorumluları, Talât Paşa gibi Osmanlı Ermenisi komitacı Soğomon Tehliryan tarafından 15 Mart 1921'de sokak ortasında suikast düzenleyene kadar Berlin'de gizli bir şekilde tahammül edildi ve savaş suçlusu olarak sınır dışı edilmedi. Bütün kısıtlamalara rağmen, Türk kurtuluş savaşı sırasında bile gerekli silahların en azından bir kısmı (26 uçak dahil) ve diğer askeri teçhizatlar bile Almanya'dan temin edilebilmiştir.⁴

1920-1923 arası erken bir tarihte, gayri resmi diplomatik temaslar mevcuttu ve Ankara'daki yeni gücü temsil etmek üzere Berlin'de yeni Türk diplomatik personeli ortaya çıkmıştı ve '*Berlin'de kalan Osmanlı konsolosu Tahir Bey'in çalışmaları da İsviçre elçiliğinin çatısı altında, Tiergartenstraße 19 adresindeki Türk elçiliğinin eski odalarında en azından Eylül 1921'e kadar devam etti*'⁵ biliniyor. Bu henüz resmi olarak adlandırmamışsa bile, bu ilişkiler siyasi açıdan çok önemliydi. Daha sonra Ankara'da maslahatgüzar olarak görevli olan Walter Holstein⁶, 1921'den

¹ Malte Fuhrmann, "İstanbul, Almanlar ve 19'uncu Yüzyıl Keşişen Yollar", **Memleketimiz Dersaadet – 1850'den İtibaren Boğaziçi'ndeki Alman İzleri**, Nürnberg, 2014, s. 36.

² Sabine Mangold-Will, **Begrenzte Freundschaft. Deutschland und die Türkei 1918-1933** (Sınırlandırılmış Dostluk. Almanya ve Türkiye 1918-1933), Göttingen, 2013, s. 33.

³ **age.**, s. 12.

⁴ Bengül Bolat v.d., "Kemalettin Sami Paşa ve Berlin Büyükelçiliğindeki faaliyetleri (1924-1934)", **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, S VIII/II, İstanbul, 2019, s. 121.

⁵ **age.**, s. 118.

⁶ Walter Holstein Almanya'ya ancak 1943 yılında dönmüş ve 20 yılından fazla bir süre zarfında İstanbul, Ankara, Trabzon ve İzmir'de çeşitli görevlerde bulunmuş.

İtibaren İstanbul'daki İsveç Elçiliğine Alman temsilcisi olarak yerleştirildi ve böylece Weimar Cumhuriyeti'nin gayriresmi bir temsilcisi oldu.⁷ Lozan Antlaşması'nın havası ve çerçevesi ile Weimar Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki resmi yakınlaşması mümkün kılınmıştır. İki devlet arasında 1924 başlarında bir dostluk antlaşması imzalanmıştır ve bunu aralarında konsolosluk temsilciliklerinin açılmasına ilişkin karşılıklı anlaşma gibi başka ikili antlaşmalar izledi.

İkili ilişkiler Almanya Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin 1924 baharında Ankara'ya ve Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa'nın aynı yılda Berlin'e tayinleriyle resmi bir nitelik kazandı. Türkiye'deki görevini 1933'e kadar sürdürecektir olan Nadolny, Ankara'daki yeni Alman Büyükelçilik binalarının inşaatının tamamlanmasına kadar 1928 yılına dek İstanbul'da kaldı. Gümüşsuyu'ndaki elçilik binasında ve Tarabya'daki yazlık konutta ikamet ederek görevini oradan icra etti ve Ankara'ya temsilen maslahatgüzar Holstein gönderildi. Diğer birçok Avrupalı büyükelçi gibi o da misyonların görkemli mevcut bina ve tesislerini ve İstanbul'daki kozmopolit yaşamı tercih etti ve birkaç yıl boyunca Ankara'ya taşınmayı başarıyla önleyebildi. Nadolny 1 Aralık 1928'de Ankara'daki yeni elçilik binalarına taşındığında, şehir henüz kentsel gelişiminin başındaydı ve raporlarından birinde muhtemelen o sırada birçok diplomatın düşündüğü şeyi yorumladı: *'İnsan, Türklerin nasıl olup da hükümet merkezi olarak Konstantinopolis'i terk edip bu çorak yuvayı nasıl seçtiklerini çok merak ediyor.'*⁸ Avusturyalı diplomat Norbert von Bischoff da benzer ama çok daha süslü bir tanımlama yaptı: *'Yine de, Ankara'yı sadece hükümet merkezi ilan etme değil, aynı zamanda Türk devletinin ve halkının başkenti yapma kararı, Anadolu Türklerinin ulusal yeniden doğuşunu karakterize eden birçok kahramanlık olayının en cesurlarından biriydi. Çünkü çok az yer modern bir metropolün gelişmesi için, ekonomik açıdan tamamen yetersiz çevresi içinde su fakiri, ateşler içindeki Ankara'dan daha mütevazı koşullar sunuyordu. Ankara'da modern kent yaşamının en ilkel ihtiyaçlarını bile*

⁷ Sabine Mangold-Will, **Begrenzte Freundschaft. Deutschland und die Türkei 1918-1933** (Sınırlandırılmış Dostluk. Almanya ve Türkiye 1918-1933), Göttingen, 2013, s. 117.

⁸ Jörg Metger v.d., **Von Konstantinopel nach Ankara – Ein Lesebuch zur Geschichte der deutschen Botschaft in der Türkei** (Konstantinopolis'ten Ankara'ya – Türkiye'deki Alman Büyükelçiliğinin Tarihi Üzerine Bir Okuma), Ankara, 2006, s. 157-158.

karşılama için gereken feragat, enerji ve para miktarıyla Türkler Bursa, Konya ya da Eskişehir gibi kentleri bir cennete dönüştürebilirlerdi.'⁹

Ankara'daki yeni Alman Büyükelçiliği arazisi üzerindeki binaların inşaatının tamamlanması Aralık 1928'e kadar sürdü. Nadolny inşaatla çok ilgileniyordu ve açık olarak bilinmektedir ki uzun sürmesini işine gelmişti ve katkısı da olmuştur. Holstein Ankara'da büyükelçilik faaliyetlerinin ilk yıllarında geçici olarak Almanya'dan getirilen prefabrik bir ahşap binadan yönetiyordu. 1924 ortasında gemiyle İstanbul üzerinden Ankara'ya getirilen bu bina 9 Şubat 1925'te Mustafa Kemal Paşa tarafından ziyaret edildi. Çankaya tepelerindeki köşkten resmi konuta giderken hep yeni inşa edilen elçilik binalarının önünden geçirdi ve o sabah arabasını durdurarak elçilik arazisinde rehber eşliğinde bir tur yapılmasını arzu etti ve bu tur elçi Holstein tarafından gerçekleştirildi. Nadolny'nin elçinin anlattıklarına dayanan raporuna göre, Mustafa Kemal Paşa özellikle fayans kaplı ocaktan, elektrik kontrol merkezinden, banyonun temizliğinden ve büyükelçinin dairesindeki Türk kumaşından yapılmış perdelerden çok etkilenmiştir. *'Daireyi süslemek için Anadolu sanayisinin bir ürününün kullanılmış olmasından çok memnun oldu ve bana özel bir iltifatta bulundu.'*¹⁰ Bir Türk kahvesi eşliğinde, malzeme ve maliyet gibi diğer ayrıntılar hakkında bilgilendirilen seçkin konuk, *'Son olarak, edindiği izlenimin o kadar parlak olduğunu ve muhtemelen kendisi için böyle bir 'sökülebilir ve demonte' ev inşa ettirmeye karar vereceğini açıkladı. Kendisi için fabrika kataloglarının temin edilmesini istedi.'*¹¹ Ziyaret toplam bir saat sürmüştür. Aynı raporda, büyükelçiliğin kendisinin bu şekilde başka büyükelçilikleri de ziyaret ettiğine dair bir bilgisi olmadığı ve bu büyük onuru sadece kendisinin aldığı varsayıldığı kaydedilmektedir.¹²

Mangold-Will her iki ülkenin büyükelçiliğin faaliyetlerini ikili ilişkilerin ve dostluğun kontrollü bir şekilde sahnelenmesi olarak yorumluyor. Doğu Prusya'nın geleneksel mimarisini takip eden Hindenburg'a ait Neudeck malikanesi şeklindeki yeni Alman büyükelçiliğin inşası, siyasi bir açıklama ve Doğu Prusya'daki Alman toprak devirlerini hatırlatan bir unsur olarak

⁹ Norbert von Bischoff, *Ankara. Eine Deutung des neuen Werdens in der Türkei* (Ankara. Türkiye'deki Yeni Oluşumun Bir Yorumu), Wien-Leipzig, 1935, s. 164.

¹⁰ PA AA, RAV 128-974, *Bericht J. Nr. B 189. Besichtigung des Botschaftsgrundstücks in Angora durch Mustafa Kemal Pascha vom 10.02.1925*, (Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Şubat 1925 tarihinde Angora'daki elçilik mülkünü teftişi)

¹¹ Age.

¹² Age.

görülebilir.¹³ Buna karşılık, Berlin'deki Türk Büyükelçiliği modern Türkiye imajını sunmayı amaçlayan bir mekana dönüştürüldü ve her türlü modern spor ve kültürel etkinliğin yanı sıra muhtaç okul çocukları ve yetimler için Türk balosu gibi hayır etkinlikleri düzenleyen göz kamaştırıcı Türk büyükelçiliğine uygun bir eklentiydi.¹⁴ Türk-Alman ilişkileri yeniden şekillenmeye başladı ve Ekim 1933'te Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yıldönümü vesilesiyle Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'e gönderdiği kutlama mektubunda Alman Reich'in Cumhurbaşkanı Hindenburg, Türkiye'nin siyasi ve ekonomik yükselişine duyduğu büyük saygıyı dile getirmiş ve bunu becerikli liderliği altında başaran çalışkan Türk halkını övmüştür. Hindenburg Türk mevkidaşına '*Türk halkının Alman halkı tarafından asla unutulmayacak olan silah kardeşliğini*'¹⁵ hatırlattı. Hindenburg, iki halk arasında ortak mücadeleyle kazanılmış olan dostluğu geliştirmek ve daha da derinleştirmek için elinden gelen her şeyi yapacağını garanti etmeyi bir görev olarak görüyordu.¹⁶

Alman basını da bu tarzda haberler yapıyordu. Weimar dönemindeki Türk-Alman ilişkileri bir kader birliğinin başlangıcını oluşturmuştur. '*Daha sonra Weimar hükümeti ile Mustafa Kemal Atatürk yönetimindeki Türk hükümeti arasında dostluk ve ortaklık vurgularının da yer aldığı ikili yapılar gelişti ve bu da bir kader birliğinin başlangıcını gösteriyor.*'¹⁷ Dorothee Guillemarre-Acet tarafından yapılan ve bugüne kadar daha az ilgi gören bir çalışmaya göre, Türk-Alman ilişkileri, galip güçler karşısında kültürel ve siyasi meşruiyet arayan kaybeden güçler olarak iki devlet arasındaki özel ilişkileri temsil ettiği için kendi başına bir hakka sahiptir. Ancak bu çalışma aynı zamanda '*Almanya'nın bir rol model, Türk-Alman ilişkilerinin de Türkiye'nin Avrupalılaşması ve modernleşmesinin motoru*'¹⁸ olduğunu iddia eden bir yorum geleneği içinde yer alıyor.

¹³ Sabine Mangold-Will, **Begrenzte Freundschaft. Deutschland und die Türkei 1918-1933** (Sınırlandırılmış Dostluk. Almanya ve Türkiye 1918-1933), Göttingen, 2013, s. 352.

¹⁴ Bengül Bolat v.d., "Kemalettin Sami Paşa ve Berlin Büyükelçiliğindeki Faaliyetleri (1924-1934)", **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, S VIII/II, İstanbul, 2019, s. 137.

¹⁵ Ramazan Çalık "Atatürk'ün vefatı ve Alman Basını", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVIII, S 54, Ankara, 2002, s. 882.

¹⁶ **age.**, s. 882

¹⁷ Curd-Torsten Weick, **Die schwierige Balance. Kontinuitäten und Brüche deutscher Türkeipolitik** (Zorlu Denge. Almanya'nın Türkiye Politikasında Süreklilikler ve Kırılmalar), Hamburg, 2001, s. 24.

¹⁸ Sabine Mangold-Will, **Begrenzte Freundschaft. Deutschland und die Türkei 1918-1933** (Sınırlandırılmış Dostluk. Almanya ve Türkiye 1918-1933), Göttingen, 2013, s. 17.

Nasyonal Sosyalistlerin iktidarı ele geçirmesinin Türk-Alman ilişkileri üzerinde ilk önce önemli bir etkisi olmamıştır. Tarihçi Stefan Ihrig¹⁹, monografisinde birçok yerde Nasyonal Sosyalistlerin Mustafa Kemal Paşa'nın çalışmalarına ve kahraman bağımsızlık mücadelesine duydukları hayranlığı ortaya koymaktadır. Bu durum, Adolf Hitler'in Türk kurtuluş mücadelesinden ve Mustafa Kemal Atatürk'ten kendi yolunun bir simgesi olarak söz ettiği ve bunu Nasyonal Sosyalist hareketin başarısına büyük bir güvenle bağladığı noktaya ulaşmıştı.²⁰ Bu hayranlık, Hitler'in neredeyse her fırsatta Türkiye Cumhurbaşkanı'na gönderdiği ve çoğu Nasyonal Sosyalist ana basın organı olan 'Völkischer Beobachter'de' de yayımlanan telgrafların bolluğundan da anlaşılıyordu. Hitler, Mussolini'nin ilk, kendisinin ise ikinci öğrencisi olduğu Atatürk'ten sık sık bir öğretmen olarak söz etmişti.²¹ Özellikle Hatay meselesi ve Hatay'ın ilhakının, Çekoslovakya'nın Sudetenland'in ilhakında Hitler'e ilham verdiği de söylenmektedir.²² Atatürk, Hitler'in '*karanlıktaki yıldızıydı*'.²³ 1924'ten 1934'teki ölümüne kadar Berlin'de görevli Türkiye Cumhuriyet Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa, dönemin yöneticileriyle iyi ilişkiler kurmuş ve Naziler tarafından da ilgi görmüştür. Berlin'de Hitler'den önceden randevu almasına gerek kalmadan istediği zaman randevu alabilen tek büyükelçi olduğu iddia edilmektedir.²⁴

Nasyonal Sosyalist yönetimin '*Kamu Hizmeti Meslek Yasası*'²⁵, Yahudi, Yahudi kökenli ve siyasi olarak istenmeyen kişilerin kamu hizmetinden ve üniversitelerden antisemitist motivasyonla ayıklanması ve uzaklaştırılması Türkiye'yi de etkiledi. Philipp Schwartz tarafından İsviçre'de kurulan '*Yurtdışındaki Alman Bilim İnsanları Acil Durum Derneği*' (Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland), yahudi kökenli ve başka siyasi sebepten istenmeyen Alman bilim insanlarını yurtdışına yerleştirmeye başladı. Modern bilimin gelişmesine büyük ihtiyaç duyan Yeni Türkiye de bu öneriyi sıcak baktı ve 1945'e kadar geçen yıllarda yaklaşık

¹⁹ Stefan Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination*, 2014.

²⁰ *age.*, s. 115.

²¹ *age.*, s. 116.

²² *age.*, s. 197.

²³ *age.*, s. 108-146.

²⁴ *age.*, s. 124.

²⁵ Yahudiler açısından bu yasanın önemi kamu hizmetinin çok ötesine geçmiş ve noterler ve patent vekilleri gibi "kamu hukuku veya kamu etkinliği olan mesleklerin" icrası için bir kılavuz görevi görmüştür.

1.000 sürgün Türkiye'nin yolunu tuttu. Bu gelişmeler 'Türkiye'de Sürgün 1933-1945'²⁶ başlığı altında mükemmel bir şekilde belgelenmiştir. Prof. Philipp Schwartz sadece beş ay sonra kendini Türkiye'de bulmuş, İstanbul Üniversitesi ancak onun gibi bir anatomist ve patoloğdan faydalanmıştır. Büyükelçi Kemalettin Sami Paşa, yaz aylarındaki izninde Türkiye'deki gazetecilere Hitler Almanya'sındaki gelişmeler hakkında memnuniyetle bilgi vermiş ve iyi Türk-Alman ilişkilerinin devam edeceğini öngörmüştü. Anlayışlı kelimeleri seçti: '(...) *Almanya inkılâp yapan bir millet halindedir. Bu itibarla birçok müşküller içinde bulunuyor... İnkılâp yapan bir millet olduğumuz için bu müşküllerin ne demek olduğunu biz Türkler yakından biliriz*'.²⁷ Büyükelçi, Yahudi yetkililerin görevden alınmasına rağmen, Yahudilere karşı başka ciddi önlemler alındığını bildiremeyeceğini söylediğinde, bu kesinlikle bir serbest geçiş ve gerçeklerin çarpıtılması olarak anlaşılabilir.²⁸

Ancak Mangold-Will şimdilik genel olarak Alman-Türk ilişkilerini sorguluyor. '*Nihayetinde ortak bir Alman-Türk tarihinden, hatta bir Alman-Türk 'dostluğundan' söz etmenin mümkün olup olmayacağını ve Alman-Türk ilişkilerinde hangi 'modernliğin' tanınabileceğini göreceğiz*'.²⁹ Bu durum, yeni ulusötesilik araştırmalarının ulus devletlerin ve ulusların tarihinin ötesine geçtiği gerçeği açısından özellikle önemlidir. Ancak Mangold-Will bu Türk-Alman dostluğu mitini çürütmek değil, '(...) *dostluk sahnesinin ilk olarak neden makul hale geldiğini*'³⁰ göstermek istiyor. Üstelik ortak hedeflere sahip bir dostluk değil, paralel değerlere dayalı stratejik bir ortaklığa dayalı bir ilişki olduğu tezine sahip. Türk-Alman dostluğu da her iki tarafın da halklarına aşıladığı bir *raison d'état* değilmiş, ancak siyaset, diplomasi, toplum ve iş dünyasının elit kesimlerinde, çoğunlukla Birinci Dünya Savaşı deneyimine sahip güçlü savunucuları ve destekçileri sayesinde varmıştır. Örnek olarak Talât Paşa'nın Berlin'deki cenazesi alınabilir. Yas tutanlar küçük bir grup olsa da aralarında Reichswehr Şefi General Hans von Seeckt, Dışişleri Bakanlığından Otto Göppert, Kafkas orduları eski komutanı

²⁶ Christopher Kubaseck v.d. (yay.), **Deutsche Wissenschaftler im türkischen Exil: Die Wissenschaftsmigration in die Türkei 1933-1945** (Türkiye'de Sürgünde Alman Bilim İnsanları: Türkiye'ye Bilimsel Göç 1933-1945), Würzburg, 2008.

²⁷ Bengül Bolat v.d., "Kemalettin Sami Paşa ve Berlin Büyükelçiliğindeki faaliyetleri (1924-1934)", **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, S VIII/II, İstanbul, 2019, s. 142-143.

²⁸ **age.**, s. 143.

²⁹ Sabine Mangold-Will, **Begrenzte Freundschaft. Deutschland und die Türkei 1918-1933** (Sınırlandırılmış Dostluk. Almanya ve Türkiye 1918-1933), Göttingen, 2013, s. 13.

³⁰ **age.**, s. 18.

General Kress von Kressenstein, Deutsche Bank Direktörü Arthur Gwinner, Baron Max von Oppenheim ve Dr. Ernst Jäckh'in da olduğu çok ünlü bir çevre katılmıştır. *'Kurtuluş Savaşı kuşağının Türk otobiyografileri, yazarlarının Türk ulusunun kurtuluşuna ve oluşumuna kendi katkılarını vurgulama ve böylece Türk olarak ulusal kimliklerini kanıtlama çabalarıyla karakterize edilir. Dolayısıyla, ulusötesi unsurları kendi biyografilerine dahil etme eğilimi, Türk-Alman deneyimlerinin bireysel önemi hakkında bir şey söylemese de, toplumsal konuları hakkında bir şeyler söylemektedir: Belli zamanlarda ve belli konularda, bunları vurgulamaktansa gizlemenin daha uygun olduğu açıktır.'*³¹

3. Alman Basınında Atatürk'ün Ölümü

Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı İstanbul, İzmir ve Ankara başta olmak üzere bütün Türkiye'de ne kadar büyük bir hüznle karşılanmıştır. Onun üzerinde Türkiye'de de birçok bilimsel ve popüler makale ve yazı yayınlanmıştır. Almanya'daki gazetelerde Türkiye kurucusunun ebediyet yolculuğu ile ilgili çıkan haber ve geniş perspektifli röportajları ilgili Türk yazarların ve bilim insanlarının da gayet kapsamlı çalışmalar da mevcut.³²

Alman basını da Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüyle ilgili çok geniş haberlere yer vermiştir. Dijital Alman Gazete Portalı'nda 11 Kasım 1938 tarihinde sadece yerel gazetelerde çıkan toplam 67 makale ve 31 Aralık 1938'e kadar olan dönem için 517 makale listelenmektedir.³³ Makaleler çoğunlukla Atatürk'ün Türkiye'nin kurtarıcısı olarak önemini ve modern Türkiye'yi dönüştürmek için radikal reformlarla ülkeyi inşa etmekteki olağanüstü başarılarını vurgulayan uzun ve coşkulu anmalar şeklindedir. Haber çok çeşitli ve kapsamlıydı ve pek çok büyük gazete, aralarında Atatürk kitapları ya da Türkiye üzerine kitaplar yazan yazarların da bulunduğu konuk yazarlara geniş yer vermişti. Örnek olarak Edmund Schopen'in 11 Kasım 1938 tarihli Münchner Neuste Nachrichten gazetesinde kendi imzasını taşıyan makalesindeki başlığı *'Türklerin Babası: Yeni Türkiye'nin Yaraticısı'*ydı. Dagobert von Mikusch'un *'Türkiye'nin Kurtarıcısı ve Reformcusu'* aynı gün Neugkeits-Welt-Blatt'ta çıkan bir

³¹ Sabine Mangold-Will, **Begrenzte Freundschaft. Deutschland und die Türkei 1918-1933** (Sınırlandırılmış Dostluk. Almanya ve Türkiye 1918-1933), Göttingen, 2013, s. 22.

³² Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939). İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler**, Ankara, 1991.

³³ Deutsches Zeitungsportal, 29.11.2023 (Alman gazete portalı, 29.11.2023 alıntı), <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/search/newspaper?query=Atat%C3%BCrk&fromDay=11&fromMonth=11&fromYear=1938&toDay=11&toMonth=11&toYear=1938>

başka haberdirdi.³⁴ Başka örnekler ise: 11 Kasım 1938 tarihli Frankfurter Zeitung'un manşeti '*Kemal Atatürk öldü. Yeni Türkiye'nin yaratıcısı*', 10 Kasım 1938 tarihli Rheinisch Westfälische Zeitung ise sadece '*Kemal Atatürk*'³⁵ başlığını atmış ve '*Boğaz'daki hasta adam*'in yerine hem içte hem de dışta istikrarlı bir cumhuriyet kuran Türkiye'nin kurtarıcısını anmıştır. '*Türkiye'nin Babası*' başlığı altında, 10 Kasım 1938 tarihli Berliner Lokal-Anzeiger, Atatürk'ün '(...) Arnavut (kanından) fakir bir köylü çocuğundan, iradesi tek başına yönlendirici ve belirleyici faktör olan halkının diktatörüne (...)'³⁶ diyerek kariyerini anlatır ve tüm hayatını ayrıntılı bir şekilde ele alır. Bu arada, 1930'larda, en azından Nazi Almanya'sının hakim olduğu Almanca konuşulan ülkelerde, diktatör teriminin daha çok güçlü bir liderin olumlu bir tanımı olarak kullanıldığını belirtmek gerekir. Bazı uzun makaleler okunduğunda, Ihrig'in Atatürk'ün hayatı ve biyografisinin Üçüncü Reich'ta en ince ayrıntısına kadar neredeyse genel bilginin bir parçası olduğu, çünkü insanların yirmi yıldır Atatürk ile ve yaptıklarıyla uğraştığı yönündeki değerlendirmeler doğrulanabilir.

Atatürk'ün sağlığı 1938 yılı başından beri değişik ülkelerinin diplomatik yazışmalarında söz konusu olmuştur ve Türk hükümetinin değişik kanatlardan da iç ve dış basına onunla ilgili bilgi verilmiştir. Haberlerin kesilmesine ve büyükelçilerin yatıştırılmasına rağmen, Türk hükümeti hazırlıklıydı. İçişleri Bakanı Kaya, 17 Ekim 1938'de gazetecilere yaptığı açıklamada hazırlıkların yapıldığını ve bir komisyonun cenaze törenlerinin olası seyri üzerinde ayrıntılı olarak çalıştığını söylemişti. Bu konunun her türlü güvenlik sorunuyla birlikte ele alınması gerektiğinin farkındaydı ve şu açıklamayı yaptı: '*Eğer emri hak vaki olursa tedbir almak lazım. Sizleri onun için çağırdım. Teessür tabii umumdur. Fakat memleketi yeise düşürmemeli. Teessür vesilesiyle nümayişler yapılmasına, toplantılara hatta camilerde mevlit okuma vesaire gibi hallere müsaade etmeyeceğiz. Çünkü iyi niyet ile başlayan bu nevi toplantıların dejenere olduğu görülmüştür.*'³⁷

Alman basında çıkan makaleler çoğunlukla Atatürk'ün Türkiye'nin kurtarıcısı olarak önemini ve ülkeyi modern bir Türkiye'ye dönüştürmek için radikal reformlarla yeniden inşa etmedeki olağanüstü başarılarını vurgulayan

³⁴ Stefan Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination*, 2014, s. 144.

³⁵ Ramazan Çalık "Atatürk'ün vefatı ve Alman basını", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XVIII, S 54, Ankara, 2002, s. 882.

³⁶ *age.*, EK:2, s. 896.

³⁷ Tunç Boran, "Atatürk'ün Cenaze Töreni: Yas ve Metanet", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. S 47, Ankara, 2011, s. 493.

uzun, coşkulu ölüm ilanları şeklindedir. Stefan Ihrig'e göre, Atatürk'ün ölümünün Alman basınında geniş yer bulması, Nasyonal Sosyalist bir medya olayına dönüşmüştür.³⁸ Joseph Goebbels'in bakanlığı, talimat olarak anlaşılmasını gereken kesin olmayan ifadelerle haber verme şeklini gazete yayıncılarına bıraktı ve ulusal gazetelerden yerel gazetelere kadar geniş Alman basın dünyası, Atatürk ve Türkiye hakkında, bazı yerlerde birkaç gün boyunca çok paragraflı haberler yaptı. Ancak Atatürk'ün ölümünün haberleştirilmesi, sanki 9 Kasım'ı 10 Kasım'a bağlayan geceyi Kristal Gecesi (Reichskristallnacht) ve Yahudilere yönelik pogromlar hakkında daha fazla haber yapılması da gölgede kalmıştır. '*Mükemmel Lider Olarak Atatürk'ün Nasyonal Sosyalist Hagiografisi*',³⁹ Alman halkının büyük hayranlığının Türk Kurtuluş Savaşı'ndan beri zaten var olduğu ve Nasyonal Sosyalistler tarafından yeniden keşfedilmesi gereken bir şey olmadığı gerçeğini gizlememelidir.

4. Seyahat ve Delegasyonun Oluşumu

Resmi cenaze töreni için Ankara'ya hareket eden heyet 16 Kasım günü saat 20:50'de Berlin'deki *Anhalter Bahnhof* da özel bir trene ve ona bağlı iki özel vagonuna bindi ve Münih, Salzburg, Viyana, Budapeşt, Belgrad, Sofya, Filibe ve Svilengrad rotası üzerinden 19 Kasım 1938'de İstanbul'a ulaştı. Sudetenland'ın Hitler Almanya'sının ilhaki nedeniyle heyet Prag üzerinden seyahat edemedi. Berlin'deki Türk Büyükelçiliğine gönderilen bir notunda da seyahat programına atıfta bulunarak, Türk tarafından iki vagonun (salon ve yataklı vagonlar) bir bütün olarak Türkiye'ye girişi için gerekli vizelerin verilmesini ister, zira heyet üyelerinin tamamı henüz Berlin'e ulaşmamıştır ve (seyahat) pasaportları da mevcut değildir. Aynı zamanda, Türk hükümeti ve demiryolu idaresinin, iki vagonun Türk sınırında teslim alınacağı ve İstanbul'a taşınacağı konusunda bilgilendirilmesi talep edildi.⁴⁰ Budapeşte, Belgrad ve Sofya'daki Alman büyükelçiliklerine ve Berlin'deki Bulgar büyükelçisine aynı içerikte gönderilen birkaç yazıda özel vagonların ilgili

³⁸ Stefan Ihrig, *Atatürk in the Nazi Imagination*, 2014, s. 138.

³⁹ *age.*, s. 149-58.

⁴⁰ PA AA, RZ 101-260981-011, *Notiz (Depesche) des Gesandten von Kotze an den 1. Botschaftssekretär Herr Evcen vom 16.11.1938* (Elçi von Kotze'den 1. elçilik sekreteri Bay Evcen'e 16 Kasım 1938 tarihli not (gönderi)).

sınırlarda dostane bir şekilde kabul edilmesi ve vizelerin toplu olarak verilmesiyle birlikte ‘işlerin sorunsuz bir şekilde yürütülmesi’⁴¹ talep edildi.

İstanbul’daki ‘cenaze töreni’ yabancı heyetlerin katılımı planlanmamıştı. Ankara’da bulunan elçi Keller’in 14 Kasım 1938’de ‘Cito!’ (hızlı) notuyla Berlin’deki merkeze gönderdiği telgraf, ‘yaklaşık 200 kişilik bir İngiliz (...)’⁴² grubuyla birlikte bir Alman deniz müfrezesinin de gönderilmesiyle ilgiliydi. Telgrafta Emden kruvazörünün Boğaz girişinde olduğu ve Alman donanmasının İstanbul’daki yas törenlerine katılmasının istendiği belirtiliyordu. Ancak, 12 Kasım 1938 tarih ve 224 sayılı telgrafa atıfta bulunularak, selamlama meselesinden Emden kruvazörünün katılımını şüpheli hale getirdiğinden ‘ve herhangi bir güçlük karşışlaşmamak için’⁴³ Büyükelçilik, Emden’in 19 Kasım’dan sonraya, dolayısıyla Mustafa Kemal Atatürk’ün naaşının Ankara’ya nakledileceği günden sonraya kadar geçmemesini tavsiye etmiştir. Selamlama meselesi anlaşılan Atatürk’ün hem İstanbul hem de Ankara’daki cenaze törenlerinde Alman heyet ve askeri temsilcilerin muhtemelen Nazi selamlamayla karşılanması Türk tarafından katıyın istenmemesi ve uygun bulunmaması ilgiliydi.

4.1 Freiherr (Baron) von Neurath

14 kişilik Alman yas heyetinin başında Konstantin Hermann Karl Baron von Neurath (1873-1956) bulunmaktaydı. Baron von Neurath, Alman İmparatorluğu ve Weimar Cumhuriyeti’nde diplomat olarak görev yapmış ve 1932 yılında Reich Dışişleri Bakanı olmuştur. Haziran 1932’den yerini Joachim von Ribbentrop’a bıraktığı Şubat 1938’e kadar bu görevi sürdürdü. Freiherr von Neurath, Blomberg-Fritsch krizi bağlamındaki iç eleştirilerin ardından Şubat 1938’de dış politikada zaten arka planda aktif olan Joachim von Ribbentrop ile değiştirildi ve görünüşe göre tazminat olarak Özel Kabine Konseyi Başkanlığına atandı. Nazi nomenklaturasının üye olduğu ve Adolf Hitler’e dış politika konularında tavsiyelerde bulunması gereken bu konsey hiçbir zaman kendi başına toplanmadı ve dış politika tavsiyelerinde herhangi bir etki yaratamadı. Dış politikadaki büyük ününe rağmen Konstantin von Neurath bu nedenle siyasi olarak kenara itildi. Ancak Ekim 1938’deki Münih Anlaşması ve Çekoslovakya’nın Sudetenland’ı zorla

⁴¹ PA AA, RZ 101-260981-006, **Depesche an Botschaften vom Präsidenten des Geheimen Kabinettsrates vom 14.11.1938** (Özel Kabine Konseyi Başkanı’nın Büyükelçiliklere gönderdiği 14 Kasım 1938 tarihli yazı).

⁴² PA AA, RZ 101-260981-004, **Telegramm Nr. 228 vom 14.11.1938 von der Botschaft Ankara gez. Keller** (Ankara Büyükelçiliği’nden 14.11 tarihli ve Keller tarafından imzalı 228 sayılı telgraf).

⁴³ age.

Alman İmparatorluğu'na bırakmasının ardından Atatürk'ün yas seremonisine kendi portföyü olmayan bir Reich Bakanı ve Özel Kabine Konseyi Başkanı ile Hitler'in özel temsilcisi olarak katılmıştır. 1939 ve 1943 yılları arasında Bohemya ve Moravya Protektorası'nın Reich Koruyucusu olarak görev yaptı; bu nedenlerden dolayı da Nürnberg Duruşmaları'nın 24 ana sanığından biriydi. 15 yıl hapis cezasına çarptırıldı ve 1954 yılında sağlık nedenleriyle erken tahliye edildi.

Tablo 1. Delegasyon listesi

Ordu	İsim	Görev
	Siegmund Wilhelm Walther List (1880-1971)	Piyade Generali ve 5. Ordu Grubu Başkomutanı
	Yaver Hans-Günther Georg von Rost (1894-1945)	Yarbay
Hava Kuvvetleri		
	Hellmuth Felmy (1885-1965)	Korgeneral ve Hava Kuvvetleri Komutanı
	Yaver Karl Kettenbeil (1890-1967)	Albay
Donanma		
	Rolf Hans Wilhelm Karl Carls (1885-1945)	Deniz Amiralı
	Yaver Nils Bätge (1913-1944)	Deniz Üsteğmeni

Bu isimlerin yanında heyette özel kurye olarak elçilik Sekreteri Albrecht von Kessel (1902-1976) ve iki dedektif komiser, bir resmi yardımcı ve Reich Bakanı'nın kişisel hizmetkârı ile isimleri belirtilmeyen dört refakatçi daha bulunuyordu.⁴⁴ Amiral Carls aynı zamanda yüzbaşı rütbesiyle Ağustos 1914'te Breslau (Midilli) kruvazöründe SMS Goeben (Yavuz) muharebe kruvazörüyle birlikte Çanakkale Boğazı'nı geçmeyi başarmış bir subaydı. Gemi Osmanlı donanmasına devredildikten sonra Carls gemide kaldı ve 1917 baharına kadar Osmanlı donanmasında birinci topçu subayı olarak hizmet gördü. Diğerlerinin yanı sıra Sivastopol ve Odessa'nın bombardımanında ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun Alman İmparatorluğu'nun safhasında Birinci Dünya Savaşı'na girmesindeki hizmetleri nedeniyle Demir Haç, Demir Hilal ve diğer Osmanlı nişanlarıyla (kılıçlı gümüş İmtiyaz Madalyası ve IV. Sınıf Osmaniye Nişanı) ödüllendirildi. Korgeneral Felmy, diğer görevlerinin yanı sıra, 1916-1918

⁴⁴ PA AA, RZ 101-260981-037, *Aufzeichnung betreffend der Reise der deutschen Delegation zu den Trauerfeierlichkeiten für Kemal Atatürk* (Alman heyetinin Kemal Atatürk için düzenlenen anma törenine yaptığı ziyaretin kaydı).

yılları arasında müttefiklerin korktuğu bir havacı olarak Filistin’de görev yapmış ve burada paşa lakaplı bir havacılık tümeninin liderliğini üstlenmiştir. Osmanlı ve Türkiye ile özel bir bağlantısı olan askeri temsilcilerin özellikle seçildiği varsayılabilir; ancak burada ele alınan el dosyalarına dayanarak bu kesin olarak teyit edilemez.

4.2. İstanbul’a Gelişi ve Ankara’ya Hareket

Heyet, 19 Kasım 1938 Cumartesi sabahı erken saatlerde İstanbul’a vardı. Aynı akşam Ankara’ya hareket edene kadar İstanbul’da birkaç saat kalıp ve Türk hükümetinin daveti üzerine Mustafa Kemal Atatürk’ün de kalmaktan her zaman keyif almış Tokatlıyan Oteli’nde vakit geçirmiştir. Tokatlı Mıgırdıç Tokatlıyan tarafından kurulan iki lüks otelden hangisinde konakladıklarını belgelerden tespit etmek mümkün değildir. Heyet Rue de Pera’da kalıp ve oradan da Almanya Genel Konsolosluğu’nu ziyaret etmiş olduğu şeklinde tahmin yürütülebilir. Bireysel üyelerin Pera’da ya da Beyoğlu’nda bir yürüyüş yapıp yapmadıkları ve İstanbul’u gezip gezmedikleri belgelerden anlaşılmamaktadır. Resmi programda Sirkeci’ye varıştan sonra ne kadar Konsolosluğa gidiş yazıyorsa, parantez içerisinde el yazısı ile otele transfer yazılmaktadır.⁴⁵ Ancak aynı gün, Atatürk’ün naaşının Dolmabahçe Sarayı’ndan Sarayburnu’na nakledilmesi heyet üyeleri şehirdeki huzursuzluktan haberdar olmamaları pek mantıklı görünmüyor. O törende yabancı heyetlerin katılımı öngörülmemiş ama sabahın erken saatlerinden itibaren tüm şehir ayağa kalkıp ve yüzbinlerce insan Atatürk’ün son yolculuğuna refakat etmek istediler. Naaşın Sarayburnu’na nakli yaklaşık dört saat sürmüş ve her beş dakikada bir *Yavuz* kruvazöründen top atışı yapılmıştır. Dolmabahçe Sarayı’nın Sarayburnu’na kadar iyi bir şekilde görülebildiği Alman Başkonsolosluğu Alman delegasyonunun nakil alayının bir kısmını uzaktan izlediğini kuvvetle tahmin edilebilir.

İngiliz askeri belgelerden anlaşacağı üzere İstanbul’daki törende yabancı savaş gemilerinin sırası ile ilgili ufak bir karmaşa yaşanmıştır. İlk sırayı ve en büyük ilgiyi İngilizler alırken, Türk tarafı bunu iki ülkenin yakın dostluğu ve nakil ve cenaze törenleri için bir savaş gemisi teklif eden ilk ülke olmalarıyla gerekçelendirdi.⁴⁶ Türk hükümetinin önerisiyle savaş gemileri Fransız dilindeki ülke isimlerinin alfabetik sırasına göre dizilecekti. Bu şekilde *Angleterre*’i ilk sıraya koyacaktı. Ancak, Alman kruvazörü *Emden*’in

⁴⁵ PA AA, RZ 101-260981-022, **Offizielles Programm** (Resmi program).

⁴⁶ Figen Atabay, „Atatürk denizden yapılan cenaze töreni“, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVIII, S 83, Ankara, 2012, s. 37.

gelişi son anda ortaya çıkınca, bu düzenlemenin *Allemagne'in* sahada lider olmasıyla sonuçlanacağı anlaşıldı. İngilizlerin önerisi üzerine Türk hükümeti prosedürü değiştirdi, artık gemiler komutan amirallerin kıdem sırasına göre ve geri kalanlar (özel gemiler) alfabetik sıraya göre dizilecekti. Bu sefer Romanya'dan muhalif bir ses yükseldi, çünkü onların gemisi Romanya deniz bakanının bayrağı altındaydı ve bu nedenle sahaya liderlik etmesi gerekiyordu. Belgelerin devamında, Alman yetkililer *Emden'in* Rus geminin *Moskova'nın* arkasında doğuya doğru kaydırılmaktan pek de memnun olmadıkları belirtmektedir.⁴⁷ En son üç kol vardı, merkez kol *Yavuz'un* liderliğinde altı Türk savaş gemisinden oluşuyordu, kontrol kurulu kanadındaki yabancı donanma gemileri bu sırayla oluşturulmuştu: *Malaya*, *Moskova*, *Emden*, *Emil Bertin*, *Hydra* ve *Regina Maria*. İtalyan savaş gemisi kruvazör *Spezia* törene zamanında yetişememişti.⁴⁸ Bütün bu savaş ve özel gemilerin eşliğinde Atatürk'ün naaşı, Moda ve Fenerbahçe semtlerini geçerek Prens Adalar'a doğru kıyı şeridinde yakın bir düzende taşındı. Adalardan sonra yabancı savaş gemileri planlı bir manevrayla *Yavuz'u* son bir kez selamlayarak Boğaz'daki demir yerlerine dönerken, bazı Türk gemileri ve denizaltıları da Atatürk'ün naaşına İzmit'e kadar refakat ettiler.

4.3. Ankara'daki Yas Seremonisi

İstanbul'dan gece treni ile Ankara'ya ulaştıktan sonra Alman heyeti için 20 Kasım 1938 Pazar gününde Büyükelçilikte bir kahvaltı planlandı. Elçilik binalarında kalamayan ve otellerde konaklamak zorunda kalan diğer yabancı heyetlerin aksine Alman heyet Ankara'da bütün kalış süresince Büyükelçiliğinde konakladı. Pazar günü Ankara'da düzenlenen ortak akşam yemeğine kadar heyet üyelerinin tek tek Ankara'da ne yaptıkları da mevcut belgelerden anlamak mümkün değil. Heyet üyelerinden bazılarının Büyükelçilikteki at ahırından faydalanarak Ankara'da ata binip binmedikleri veya yürüyüşe çıkıp çıkmadıkları maalesef tespit etmek mümkün değildir. Aynı gün akşam yemeğinden sonraki planlanan resepsiyon iptal edildi, muhtemelen bir resepsiyon uygun değildi ve yastan dolayı Türk konukların bir akşam resepsiyonuna gelmesi beklenemezdi.

Ankara'daki fiili yas törenleri 21 Kasım 1938 Pazartesi günü başladı. Yabancı heyetler sabah saat sekizden itibaren Ankara Palas'ta, önceki gün bir fener üzerine konulmuş olan Atatürk'ün tabutunun karşısında

⁴⁷ Figen Atabay, "Atatürk denizden yapılan cenaze töreni", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XXVIII, S 83, Ankara, 2012, s. 25 ve s. 35.

⁴⁸ *age.*, s. 25.

CUMHURİYET DÖNEMİ SOSYAL POLİTİKALARININ İSTİHDAM MESELESİ
ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ (1923-1933)

toplanmış, Türk askerlerinin ve yabancı askeri heyetlerin bulunduğu cenaze alayı buradan geçmiştir. Cenaze alayı Ankara Palas'tan tren istasyonunu geçerek Sanatlar ve Etnografya Müzesi'ne kadar devam etmiş, burada lahit 21 Kasım 1938'den 1953'e kadar giriş holünde sergilenmiş, 15 yıl sonra 10 Kasım 1953'te yapımı neredeyse on yıl süren Anıtkabir'e nihayetinde defnedilmiştir.⁴⁹ Yas seremonisine toplam 33 ülke akredite olmuştur. Bazı devletlerin heyetleri başka ülkelerin görev yapan büyükelçi ve elçilerden oluşuyordu; örneğin Finlandiya, Türkiye'de henüz kendi temsilciliği bulunmadığı için Budapeşte'deki Finlandiya büyükelçiliğinin maslahatgüzarı tarafından temsil edildi.⁵⁰ Aralarında 100 askerinin de bulunduğu büyük Yunan heyetine, 1936'daki darbeden sonra Yunanistan Başbakanı olan General Ioannis Metaxas başkanlık ediyordu. Fransa'yı dönemin İçişleri Bakanı Albert-Pierre Sarraut, İngiltere'yi ise Mareşal William Riddell Birdwood ya da 1. Baron Birdwood temsil etmiştir ki kendisi Nisan 1915'te Gelibolu'ya çıkarma yapan ANZAC birliklerinin komutanı olduğu için oldukça semboliktir. Büyük Britanya, diğerlerinin yanı sıra 180 denizci ve 56 askerden oluşan bir bando tarafından temsil edilmiştir.⁵¹ Yugoslavya'nın delegasyonuna Savaş ve Donanma Bakanı General Milutin Nedić ve 100 asker, Romanya'nın delegasyonuna ise Donanma ve Havacılık Bakanı General Paul Theodoresco ve 80 asker liderlik etmiştir. Alman tarafından Emden kruvazöründen bir deniz harp okulu öğrencileri heyeti yürüyüşe geçti ve toplam dokuz askeri heyet (Bulgaristan, Almanya, İngiltere, Fransa, Yunanistan, Yugoslavya, İran, Romanya ve Rusya) şahadadı.⁵² Cenaze töreni, yüzlerce fotoğrafta da görülebileceği gibi tamamen askeri bir karaktere sahipti. Adı geçen Atatürk albümünden bazı resimlerde Freiherr von Neurath'ın hem bir SS-Obergruppenführer üniformasıyla hem de nazi selamlaması/selamı ile görünmektedir.

⁴⁹ Bir anıt mezar inşa edilmesi ve geçici olarak Etnografya Müzesi'nde toprağa verilmesi kararı, 13 Kasım 1938 tarihinde yeni Cumhurbaşkanı İnönü'nün evinde yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında alındı. Tunç Boran, "Atatürk'ün Cenaze Töreni: Yas ve Metanet". **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Ankara, 2011, s. 494.

⁵⁰ PA AA, RZ 101-260981-017, **Liste der ausländischen Delegationen** (Yabancı delegasyonların listesi).

⁵¹ PA AA, RZ 101-260981-018, **Fortsetzung der Liste der ausländischen Delegationen** (Yabancı delegasyonların listesinin devamı).

⁵² **age.**

Resim 1: Baron von Neurath'ın SS-Obergruppenführer Üniformasıyla ve Nazi Selamı ile ⁵³

Resmi yas törenlerinin ardından Alman Büyükelçi, heyet için bir kahvaltı verdi ve akşamın erken saatlerinde İsmet İnönü de yabancı konuklar için bir resepsiyon verdi. Heyet ayrıca 22 Kasım 1938 Salı gününde 15:30-17:30 saatleri arasında yeni Cumhurbaşkanı'nın resepsiyonuna katılmış ve Alman heyeti ondan sonra aynı akşam yataklı trenle İstanbul'a dönüp ve orada yine Tokatlıyan Oteli'nde kalmıştır. 23 Kasım 1938 Çarşamba akşamı Almanya'ya dönüş için Sirkeci'den hareket eden heyet 26 Kasım 1938 Cumartesi sabahı Berlin Anhalter Bahnhof'a varmıştır.⁵⁴

4.4. Almanya Dönüş Yolculuğu ve Siyasi Karışıklıklar

Döndükten sonra Baron von Neurath Bulgar basınının suçlamalarıyla karşılaştı ve bu da küçük çaplı bir diplomatik tepkiye ve krize yol açtı. Reich Bakanı Neurath, Ankara'ya gidiş yolunda Sofya'da trende bir Bulgar gazeteciye kabul etmiş ve bu gazeteciyle Alman-Bulgar ilişkileri hakkında

⁵³ Ebedi Şefimiz Atatürk'ün İstanbul ve Ankara'daki Cenaze Töreni Albümü, Resim 755.

⁵⁴ PA AA, RZ 101-260981-040, *Aufzeichnung betreffend Reise der deutschen Delegation zu den Trauerfeierlichkeiten für Kemal Atatürk vom 30.11.1938* (30 Kasım 1938 tarihli, Alman heyetinin Kemal Atatürk için düzenlenen anma törenine yaptığı ziyarete ilişkin raporu).

birkaç dakika konuşmuştu. Bulgar basını, Baron von Neurath Sudetenland sorunuyla ilgili olarak, Yunanistan ve Bulgaristan arasında Selanik'te kısa süre önce imzalanan saldırmazlık anlaşmasını tehlikeye atabilecek, özellikle de Makedonya'daki azınlık sorununu yeniden gündeme getirebilecek ve Güneydoğu Balkanların bir bütün olarak barışçılaştırılmasını sekteye uğratabilecek kesin ifadeler ve imalarda bulunduğunu yazdı. Bulgar basınında Baron von Neurath Bulgar gazetecilere Avrupa'daki tüm azınlık sorunlarının Sudentenland sorunu ve Alman çözümü örnek alınarak çözülebileceğini söylediği yer aldı.⁵⁵ Yunan hükümeti Neurath'ın olası açıklamaları konusunda ihtiyatlı bir tutum takınmış ve her düzeyde gerilimi düşürmüştü, ancak Berlin'deki Yunan delegesi, Reich Bakanlığı'nın konuyu çoktan rafa kaldırmasının ardından bir şikayet dilekçesi sunmuştu. Neurath bir notunda '(...) azınlık sorunuyla ilgili iddia edilen açıklamayı yapmak doğal olarak aklıma gelmedi'⁵⁶ demiştir. Neurath ayrıca 27 Aralık 1938 tarihli notunda, heyeti gidiş ve dönüş yolculuklarında vagonlarıyla birlikte aynı trene bağlı olan Fransız Donanma Bakanı Albert Sarraut'un da Bulgaristan'daki gerçek dışı iddiaları rapor ettiğini bildirdi.⁵⁷ Muhtemelen Bulgaristan'daki milliyetçi çevreler, bu tür haberleri Bulgar başbakanına karşı toprak sorununu yeniden açmak için kullandılar. Ancak ilerleyen süreçte Almanya'nın tutumu netleşiyor, çünkü notada Sudentenland sorununun Balkanlar'daki bölgesel azınlık sorunlarıyla karşılaştırılmasının kesinlikle kabul edilemez olduğu belirtiliyor. Ne de olsa Sudentenland, '(...) sınırın hemen yakınında yaşayan, saf Alman ulusal duygularına sahip, Çekoslovakya'daki Sudetenland sakinlerinin tamamen Almandan oluşturan ve bu nedenle kaçınılmaz olarak Alman halkıyla organik bir ulusal bütün oluşturan üç buçuk milyonluk yoğun bir orijinal Alman nüfusu vakasıydı; öte yandan, Bulgar sınırlarından uzakta, Yunan topraklarında dağınık olarak yaşayan ve Yunan Makedonya nüfusunun ancak %5'ini oluşturan on

⁵⁵ PA AA, RZ 101-260981-044, **Fortsetzung Pro Memoria Aufzeichnung der Nachrichten in der bulgarischen Presse vom Dezember 1938** (Aralık 1938 tarihli Pro Memoria Bulgar basınında çıkan haberlerin kayıdın devamı).

⁵⁶ PA AA,RZ 101-260981-051, **Notiz Freiherr von Neurath zur Causa Unterhaltung mit bulgarischem Journalisten in Sofia vom 27.12.1938** (Baron von Neurath'ın Sofya'da bir Bulgar gazeteciyle yaptığı görüşmeye ilişkin 27 Aralık 1938 tarihli notu).

⁵⁷ PA AA, RZ 101-260981-051/52, **Fortsetzung Notiz Freiherr von Neurath zur Causa Unterhaltung mit bulgarischem Journalisten in Sofia vom 27.12.1938** (Baron von Neurath'ın Sofya'da bir Bulgar gazeteciyle yaptığı görüşmeye ilişkin 27 Aralık 1938 tarihli notun devamı).

*binlerce Slavca konuşan insan vakası.*⁵⁸ ve ‘daha fazlası 1912/13 ile 1924 yılları arasındaki Balkan savaşlarından sonraki dönemde kaydedilen büyük göç akımlarından bu yana, Güney Makedonya’nın etnolojik yapısının kesinlikle Yunan damgasını taşıdığı bir gerçektir. Yunan nüfusun Küçük Asya’yi terk etmek zorunda kaldığı 1922’den bu yana 800.000 Yunan Makedonya’ya yerleştirilmiştir. O zamana kadar orada bulunan Müslümanlar ise Türkiye’ye göç etmişlerdir. Bu zorunlu nüfus mübadelesinin yanı sıra, Yunanistan ve Bulgaristan arasında 1919 yılında imzalanan gönüllü karşılıklı göç anlaşması uyarınca, Makedonya’dan Bulgaristan’a yaklaşık 30.000 Slavca konuşan veya Bulgarca düşünen kişi ve Bulgaristan’dan Yunanistan’a mallarını da yanlarında götüren binlerce Yunanlı geri göç etmiştir.⁵⁹ (...) ‘Ancak Bulgaristan’ın Ege Denizi’ne çıkışı, yani Güneydoğu Avrupa’da ikinci bir koridor oluşturulması söz konusu olduğunda, böyle bir şey asla söz konusu olamaz.’⁶⁰ Reich Bakanı Neurath, altı kırmızıyla çizilen birçok paragraftan anlaşılacağı üzere bu notu daha ayrıntılı bir şekilde ele aldı ve 19 Aralık 1938’de Yunan elçisinin talebine rağmen konunun rafa kaldırılabileceğine karar verdi.

⁵⁸ PA AA, RZ 101-260981-045, **Fortsetzung Pro Memoria Aufzeichnung der Nachrichten in der bulgarischen Presse vom Dezember 1938** (Aralık 1938 tarihli Pro Memoria Bulgar basınında çıkan haberlerin kaydın devamı).

⁵⁹ **age.**

⁶⁰ PA-AA-RZ 101-260981-046, **Fortsetzung Pro Memoria Aufzeichnung der Nachrichten in der bulgarischen Presse vom Dezember 1938** (Aralık 1938 tarihli Pro Memoria Bulgar basınında çıkan haberlerin kaydın devamı).

SONUÇ

Heyet üyeleri Baron von Neurath'a bir süre teşekkür mektubu gönderdiler. Üsteğmen Nils Bätge, Kiel'den gönderdiği 27 Kasım 1938 tarihli el yazısı mektubunda Reich Bakanı'na '(...) *Ekselanslarının liderliğindeki heyetin son derece dostane karşılanması (...)*' ve '(...) *unutulmaz izlenimlerle dolu bir gezi için teşekkür etti.*'⁶¹ Albay Kettembeil 5 Aralık 1938'de Braunschweig'daki Alman Hava Kuvvetleri Grup Komutanlığı'ndan yazdığı mektupta öncelikle '*ateşli bademcik iltihabı*' nedeniyle ancak yazabildiği için özür diliyordu. Teşekkürlerini '(...) *Türk Cumhurbaşkanı'nın cenaze törenlerine sizin önderliğinizdeki Alman delegasyonu ile birlikte katılmak benim için bir ayrıcalıktı. Ekselansları ile birlikte gerçekleştirdiğimiz bu ilginç ve uyumlu yolculuk benim için daima hoş ve canlı bir anı olarak kalacaktır.*'⁶² Sözleriyle dile getirdi. General Walter List'in teşekkür mektubu, List'in kendisinden sadece birkaç yaş küçük olmasına rağmen Reich Dışişleri Bakanı'nın babacan ve yoldaşça tavrına atıfta bulunmaktadır. Bunun dışında, yaban domuzu ve sakallı çengel boynuzlu dağ keçisi hakkında bilgi vererek avcılığın ortak bir tutku olduğunu ima eder.⁶³

Bunun yanında el dosyasında bulunan pek çok belge seyahat masrafları, eksik makbuzlar, günlük harcırahlar ve bunların ödenmesiyle ilgilidir. Örneğin, harcırah hakkı olan 10 delegasyon üyesinin toplam masrafları 3.162,10 Reichsmark'a ulaşmış ve ortak harcamalar düşüldüğünde toplam 1.433,98 Reichsmark ödenmiştir.⁶⁴ '*Bu vesileyle Ankara'daki hesapları nihai olarak kapatılmış ve dosyaya konmuştur. Sadece tekrar edebilirim ki her an yeni işler için memnuniyetle hazırım.*'⁶⁵ Bu satırların yazarı Braunschweig'daki Hava Filo Komutanlığı'ndan Albay Kettembeil'dir.

⁶¹ PA AA, RZ 101-260981-030, *handschriftliches Dankeschreiben von Nils Bätge an Freiherr von Neurath vom 27. 11. 1938* (Nils Bätge'den Freiherr von Neurath'a el yazısıyla yazılmış 27 Kasım 1938 tarihli teşekkür mektubu).

⁶² PA AA, RZ 101-260981-035, *Dankeschreiben von Oberst Kettembeil an Reichsminister Freiherr von Neurath vom 5. 12. 1938* (Albay Kettembeil'den Reich Bakanı Freiherr von Neurath'a 5 Aralık 1938 tarihli teşekkür mektubu).

⁶³ PA AA, RZ 101-260981-053, *Schreiben von General List an den Reichsminister vom 02.12.1938* (General List'ten Reich Bakanı'na 2 Aralık 1938 tarihli mektubu).

⁶⁴ PA AA, RZ 101-260981-062, *Anlage der Auflistung der Tagegelder der Delegationsmitglieder Auswärtiges Amt vom 17.02.1939* (Heyet üyeleri için günlük harcırah listesine ek 17 Şubat 1939 tarihli Dışişleri Bakanlığı).

⁶⁵ PA AA, RZ 101-260981-066, *Schreiben Oberst Kettembeil an Legationssekretär von Kessel vom 21.02.1939* (Albay Kettembeil'den Elçilik Sekreteri von Kessel'e 21 Şubat 1939 tarihli mektubu).

Anlaşılan bir ülke liderini kaybetmenin yasını tutarken Alman yas heyeti, resmi işlevin dışında, 10 günlük Türkiye ziyaretini hoş bir değişiklik olarak değerlendirmiş gibi görünüyor.

KAYNAKÇA

Atabay, Figen, “Atatürk Denizden Yapılan Cenaze Töreni”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVIII, S 83, Ankara 2012, 17-38.

Bischoff, Norbert von, **Ankara. Eine Deutung des neuen Werdens in der Türkei (Ankara. Türkiye'deki Yeni Oluşumun Bir Yorumu)**, Adolf Holzhausens Nachfolger, Wien-Leipzig, 1935.

Bolat, Bengül / Nizamoğlu, Ahmet, “Kemalettin Sami Paşa ve Berlin Büyükelçiliğindeki faaliyetleri (1924-1934)”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquires**, VIII/II, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2019, s. 117-151.

Boran, Tunç, “Atatürk’ün Cenaze Töreni: Yas ve Metanet”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Ankara, 2011, s. 487-520.

Çalık, Ramazan, “Atatürk’ün vefatı ve Alman basını”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVIII, S 54, Ankara, 2002, 875-902.

Deutsches Zeitungportal, 29.11.2023 (Alman gazete portalı, 29.11.2023 alıntı), <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/search/newspaper?query=Atat%C3%BCrk&fromDay=11&fromMonth=11&fromYear=1938&toDay=11&toMonth=11&toYear=1938>.

Fuhrmann, Malte, ‘İstanbul, Almanlar ve 19’uncu Yüzyıl Keşişen Yollar’, **Memleketimiz Dersaadet – 1850’den İtibaren Boğaziçi’ndeki Alman İzleri**, Pagma, Nürnberg, 2014, s. 23-37.

Ihrig, Stefan, **Atatürk in the Nazi Imagination**, Belknap Press of Harvard University Press, London, 2014.

Koçak, Cemil, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939). İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler**, Türk Tarik Kurumun Kütüphanesi, Ankara, 1991.

Kubaseck, Christopher / Seufert, Günter (yayın.), **Deutsche Wissenschaftler im türkischen Exil: Die Wissenschaftsmigration in die Türkei 1933-1945** (Türkiye’de Sürgünde Alman Bilim İnsanları: Türkiye’ye Bilimsel Göç 1933-1945), Istanbul Texte und Studien, Hrsg. Orient-Institut Istanbul, C 12, Ergon, Würzburg, 2008.

Mangold-Will, Sabine, **Begrenzte Freundschaft. Deutschland und die Türkei 1918-1933 (Sınırlandırılmış Dostluk. Almanya ve Türkiye 1918-1933)**, Wallstein, Göttingen, 2013.

Metger, Jörg / Goltz, Gabriel, **Von Konstantinopel nach Ankara – Ein Lesebuch zur Geschichte der deutschen Botschaft in der Türkei** (Konstantinopolis'ten Ankara'ya – Türkiye'deki Alman Büyükelçiliğinin Tarihi Üzerine Bir Okuma), Ankara, 2006, s. 157-158.

Weick, Curd-Torsten, **Die schwierige Balance. Kontinuitäten und Brüche deutscher Türkeipolitik**, Band 5 Von Konfrontation und Kooperation im Vorderen Orient (Zorlu Denge. Almanya'nın Türkiye Politikasında Süreklilikler ve Kırılmalar), Lit 2001, Hamburg, 2001.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (PA AA) (Berlin Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi)

PA AA, RAV 128-974, Bericht J. Nr. B 189. **Besichtigung des Botschaftsgrundstücks in Angora durch Mustafa Kemal Pascha vom 10.02.1925** (Mustafa Kemal Paşa'nın 10 Şubat 1925 Tarihinde Angora'daki Elçilik Mülkünün Teftişi)

PA AA, RZ 101-260981-004, **Telegramm Nr. 228 vom 14.11.1938 von der Botschaft Ankara gez. Keller** (Ankara Büyükelçiliği'nden 14.11 tarihli ve Keller tarafından imzalı 228 sayılı telgraf).

PAAA, RZ 101-260981-006, **Depesche an Botschaften vom Präsidenten des Geheimen Kabinettsrates vom 14.11.1938** (Özel Kabine Konseyi Başkanı'nın Büyükelçiliklere gönderdiği 14 Kasım 1938 tarihli yazı).

PA AA, RZ 101-260981-011, **Notiz (Depesche) des Gesandten von Kotze an den 1. Botschaftssekretär Herr Evcen vom 16.11.1938** (Elçi von Kotze'den 1. elçilik sekreteri Bay Evcen'e 16 Kasım 1938 tarihli not (gönderi)).

PA AA, RZ 101-260981-017, **Liste der ausländischen Delegationen** (Yabancı delegasyonların listesi).

PA AA, RZ 101-260981-018, **Fortsetzung der Liste der ausländischen Delegationen** (Yabancı delegasyonların listesinin devamı).

PA AA, RZ 101-260981-022, **Offizielles Programm** (Resmi program).

PA AA, RZ 101-260981-030, **handschriftliches Dankeschreiben von Nils Bätge an Freiherr von Neurath vom 27. 11. 1938** (Nils Bätge'den Freiherr von Neurath'a el yazısıyla yazılmış 27 Kasım 1938 tarihli teşekkür mektubu).

PA AA, RZ 101-260981-035, **Dankesschreiben von Oberst Kettembeil an Reichsminister Freiherr von Neurath vom 5. 12. 1938** (Albay Kettembeil'den Reich Bakanı Freiherr von Neurath'a 5 Aralık 1938 tarihli teşekkür mektubu).

PA AA, RZ 101-260981-037, **Aufzeichnung betreffend der Reise der deutschen Delegation zu den Trauerfeierlichkeiten für Kemal Atatürk** (Alman heyetinin Kemal Atatürk için düzenlenen anma törenine yaptığı ziyaretin kaydı).

PA AA, RZ 101-260981-040, **Aufzeichnung betreffend Reise der deutschen Delegation zu den Trauerfeierlichkeiten für Kemal Atatürk vom 30.11.1938** (30 Kasım 1938 tarihli, Alman heyetinin Kemal Atatürk için düzenlenen anma törenine yaptığı ziyarete ilişkin raporu).

PA AA, RZ 101-260981-044, **Pro Memoria Aufzeichnung der Nachrichten in der bulgarischen Presse vom Dezember 1938** (Aralık 1938 tarihli Pro Memoria Bulgar basınında çıkan haberlerin kaydı).

PA AA, RZ 101-260981-045, **Fortsetzung Pro Memoria Aufzeichnung der Nachrichten in der bulgarischen Presse vom Dezember 1938** (Aralık 1938 tarihli Pro Memoria Bulgar basınında çıkan haberlerin kaydın devamı).

PA AA, RZ 101-260981-046, **Fortsetzung Pro Memoria Aufzeichnung der Nachrichten in der bulgarischen Presse vom Dezember 1938** (Aralık 1938 tarihli Pro Memoria Bulgar basınında çıkan haberlerin kaydın devamı).

PA AA, RZ 101-260981-051, **Notiz Freiherr von Neurath zur Causa Unterhaltung mit bulgarischem Journalisten in Sofia vom 27.12.1938** (Baron von Neurath'ın Sofya'da bir Bulgar gazeteciyle yaptığı görüşmeye ilişkin 27 Aralık 1938 tarihli notu).

PA AA, RZ 101-260981-52, **Fortsetzung Notiz Freiherr von Neurath zur Causa Unterhaltung mit bulgarischem Journalisten in Sofia vom 27.12.1938** (Baron von Neurath'ın Sofya'da bir Bulgar gazeteciyle yaptığı görüşmeye ilişkin 27 Aralık 1938 tarihli notun devamı).

PA AA, RZ 101-260981-053, **Schreiben von General List an den Reichsminister vom 02.12.1938** (General List'ten Reich Bakanı'na 2 Aralık 1938 tarihli mektubu).

PA AA, RZ 101-260981-062, **Anlage der Auflistung der Tagegelder der Delegationsmitglieder Auswärtiges Amt vom 17.02.1939** (Heyet

üyeleri için günlük harcırah listesine ek 17 Şubat 1939 tarihli Dışışleri Bakanlığı).

PA AA, RZ 101-260981-066, **Schreiben Oberst Kettembeil an Legationssekretär von Kessel vom 21.02.1939** (Albay Kettembeil'den Elçilik Sekreteri von Kessel'e 21 Şubat 1939 tarihli mektubu).